

Søren Kierkegaard Werken

Redactie

Paul Cruysberghs
Udo Doedens
Frits Florin
Johan Taels
Annelies van Hees
Pieter van Reenen
Karl Verstryngne (vz.)
Pieter Vos
Onno Zijlstra

Eindredactie van dit deel

Udo Doedens
Pieter van Reenen
Pieter Vos

Christelijke toespraken

door
S. Kierkegaard

Kopenhagen
1848

Vertaling Hans van Munster†, geheel herzien door Pieter van Reenen
Verklarende noten Udo Doedens, Pieter van Reenen en Pieter Vos
Eindredactie Udo Doedens, Pieter van Reenen en Pieter Vos
Met een nawoord van Pieter Vos

Inhoud

Eerste afdeling. De zorgen van de heidenen	13
Tweede afdeling. Stemmingen in de strijd van het lijden	105
Derde afdeling. Gedachten die van achteren treffen – ter opbouwning	177
Vierde afdeling. Toespraken bij het avondmaal op vrijdag	269
Nawoord van Pieter Vos	349
Bij de vertaling	375
Verklarende noten	377
Register van personen en zaken	428

Eerste afdeling

Gebed

Vader in de hemel. In het voorjaar keert alles in de natuur weer nieuw, fris en schoon terug. De vogel en de lelie³ zijn sinds de vorige keer niets kwijt geraakt – o, mogen ook wij net zo onveranderd weer naar het onderwijs van deze leermeesters terugkeren!⁴ Maar ach, mochten we in de afgelopen tijd met onze gezondheid zijn achteruitgegaan, mogen we dan weer beter worden door opnieuw te leren van de lelies op het veld en van de vogels in de lucht!

Het evangelie van de 15de zondag na Trinitatis⁵

20

Niemand kan twee heren dienen, want hij zal de ene haten en de andere beminnen óf zich aan de ene hechten en de ander minachten. U kunt niet God dienen en Mammon.⁶ Daarom zeg Ik u: weest niet bezorgd over uw leven, wat u zult eten of drinken, niet over uw lichaam, waarmee u het zult kleden. Is het leven niet meer dan het voedsel, en het lichaam niet meer dan de kleding? Zie de vogels in de lucht: zij zaaien niet en oogsten niet en brengen niet bijeen in schuren, en toch voedt uw hemelse vader ze; gaat u ze niet verre te boven? Wie van u kan door bezorgd te zijn één el aan zijn lengte toevoegen? En wat bent u bezorgd over uw kleding? Kijk naar de lelies op het veld, hoe zij groeien: zij arbeiden niet, zij spinnen niet. Ik zeg jullie dat zelfs Salomo⁷ in al zijn heerlijkheid niet gekleed was als een van dezen. Als God dan het gras op het veld dat er heden is en morgen in de oven geworpen wordt zo kleedt, zou Hij u dan niet veeleer kleden, u kleingelovigen? Maakt u dan niet bezorgd door te zeggen: ‘Wat zullen wij eten’, of: ‘Wat zullen wij drinken’, of: ‘Waarmee zullen wij ons kleden?’ Want naar al deze dingen gaat het zoeken van de heidenen uit. Want uw hemelse vader weet dat u dit alles nodig hebt. Maar zoek eerst het rijk van God en zijn gerechtigheid, dan zullen ook al deze zaken u geschonken worden. Maakt u dan niet bezorgd over de dag van morgen, want de dag van morgen zal zijn eigen zorgen hebben. Elke dag heeft genoeg aan zijn eigen kwaad.

Ingang

Hoog op de Sinai weerklonken donderslagen aan de hemel toen de wet werd overhandigd.⁸ Ieder dier dat, ach, argeloos en per ongeluk te dicht bij de heilige berg kwam moest worden gedood – volgens de wet.⁹ Aan de voet van de berg werd de Bergrede uitgesproken.¹⁰ Zo ligt de verhouding tussen de wet en het evangelie, dat het hemelse op aarde is. Het evangelie aan de voet van de berg, zo mild is het, zo dichtbij is het hemelse dat neerdaalt, nu op aarde, en toch nog hemelser. Aan de voet van de berg, en wat meer is, de vogel en de lelie zijn meegekomen. Och, het klinkt bijna alsof het er bij wijze van grap mee zou eindigen dat ze meedoen... in een spel. En een aardigheidje blijft het toch, als de vogel en de lelie meedoen, maar des te heiliger wordt de ernst, juist omdat de vogel en de lelie meedoen. De vogel en de lelie doen mee, en wat meer is, ze doen niet alleen mee, maar ze doen mee met het onderwijs. Want het evangelie is weliswaar de eigenlijke leraar, Hij ‘de Leraar’¹¹ – en in zijn onderwijs is Hij de weg en de waarheid en het leven,¹² maar de vogel en de lelie doen toch mee, als een soort hulpleraren.

Hoe is dat mogelijk? Nu, zo moeilijk is dat niet. De lelie en de vogel zijn namelijk geen *heidenen*, maar *christenen* zijn de lelie en de vogel ook niet, en juist daarom zijn ze heel geschikt om te helpen bij het onderwijs in het christendom. Let op de lelie en de vogel, dan ontdek je hoe heidenen leven, want die leven nu juist niet zoals de vogel en de lelie. Leef dus als de lelie en de vogel, dan ben je een christen – wat de lelie en de vogel niet zijn en ook niet kunnen worden. Het heidendom vormt de tegenstelling tot het christendom. Maar de lelie en de vogel vormen geen tegenstelling tot een van deze strijdende partijen, ze spelen om zo te zeggen buiten, en houden zich

wijselijk buiten alle tegenstellingen. Om nu niet te oordelen en te veroordelen bedient het evangelie zich van de lelie en de vogel om het heidendom aan het licht te brengen, maar daardoor ook weer aan het licht te brengen wat er van de christen verlangd wordt. De lelie en de vogel zijn ertussen geschoven om het oordelen te voorkomen. Want de lelie en de vogel oordelen niet – en jij, jij moet de heiden ook niet oordelen, jij moet leren van de lelie en de vogel. Ja, het is een moeilijke opgave, een moeilijk werk dat de lelie en de vogel met hun onderwijs hebben. Er was ook niemand anders die het zou kunnen doen, ieder ander zou er zo gemakkelijk toe komen het heidendom aan te klagen en te oordelen, | en de christen te prijzen (in plaats van te onderwijzen), of spottend de zogenaamde christen te veroordelen, die niet zo leeft. Maar de lelie en de vogel, die alleen maar bezig zijn met het onderwijs en zich alleen maar daarin verdiepen, bemoeien zich helemaal nergens mee, kijken naar rechts noch naar links,¹³ prijzen noch bestraffen zoals een leraar dat pleegt te doen. Ze zijn als Hij, ‘de Leraar’, van wie gezegd wordt: “Hij kijkt niemand naar de ogen.”¹⁴ Ze kijken niemand naar de ogen, ze kijken alleen naar zichzelf. En toch, toch is het bijna onmogelijk niet iets van ze te leren, als je op ze let. Ach, een mens kan alles doen wat in zijn vermogen ligt, en toch valt het soms te betwijfelen of de leerling iets van hem leert. Maar de vogel en de lelie doen helemaal niets, en toch is het bijna onmogelijk niet iets van ze te leren. Kan een mens niet van ze leren wat onderwijzen is, wat christelijk onderwijzen is, de grote kunst van het onderwijzen leren: doen alsof er niets aan de hand is, naar zichzelf kijken en het toch doen op zo’n stimulerende, zo’n pakkende, zo’n prettige manier, en als het om de kosten gaat dan ook nog zo voordelig en daarbij zo ontroerend, dat het onmogelijk is er niet iets van te leren! Want, zeker, als een menselijke leraar alles gedaan heeft, en de leerling toch niets heeft geleerd, dan kan hij zeggen: ‘Dat ligt niet aan mij’. Maar o, als je zo geweldig veel geleerd hebt van de lelie en de vogel, is het dan niet alsof ze zeiden: ‘Dat ligt niet aan ons’? Zo welwillend staan deze leraren tegenover de leerling, zo welwillend, zo menselijk, zo waardig is hun goddelijke opdracht. Ben je iets vergeten, dan zijn ze onmiddellijk bereid het voor je te herhalen, en nog eens te herhalen, tot je het op den duur toch kunt. Leer je niets van ze, dan verwijten ze je niets, maar gaan

ze slechts met onverdroten ijver door met het onderwijs, enkel bezig met onderwijzen. En leer je iets van ze, dan schrijven ze alles op jouw conto, doen alsof ze er helemaal geen aandeel in hebben, of jij het niet aan hen te danken hebt. Ze geven niemand op, ook al is hij nog zo hardleers, en ze eisen geen afhankelijkheid, zelfs niet van degene die het meest van hen geleerd heeft. O, jullie wonderbaarlijke leermeesters, ook al zou je alleen maar van jullie leren hoe je moet onderwijzen, hoeveel zou je dan al niet leren! Het is al mooi als een menselijke leraar doet wat hij zelf zegt, gewoonlijk is het gemakkelijker gezegd dan gedaan – maar ach, ook deze opmerking over anderen had de vogel of de lelie nooit gemaakt! Maar jullie –

23 ja, werkelijk, jullie doen in zekere zin natuurlijk ook niet | wat jullie zeggen. Jullie doen het zonder iets te zeggen. Toch is er dit stilzwijgen en deze trouw van jullie aan jezelf waarmee jullie jaar in jaar uit de hele dag hetzelfde doen, gewaardeerd of niet gewaardeerd, verstaan of misverstaan, gezien of ongezien: wat een wonderbaarlijk meesterschap in het onderwijzen!

Zo leren we dankzij de lelie en de vogel de zorgen van de heidenen kennen, welke dat zijn, die namelijk die de vogel en de lelie niet hebben, ook al hebben ze de bijbehorende behoeften. Toch zou je deze zorgen ook nog op een andere manier kunnen leren kennen: door naar een heidens land te reizen en te kijken hoe de mensen daar leven, waar ze zich zorgen over maken. En ten slotte ook nog op een derde manier: door te reizen naar – maar wat zeg ik, reizen? We leven immers ter plekke in een christelijk land, waar louter christenen zijn.¹⁵ Dus moeten we kunnen concluderen: de zorgen die bij ons niet worden aangetroffen, ook al zijn de bijbehorende behoeften en drukkende omstandigheden aanwezig, dat moeten heidense zorgen zijn. Dat zou je kunnen concluderen, als niet, ach, misschien een andere zienswijze de kracht van ons zou wegnemen om tot een conclusie te komen door de vooronderstelling weg te nemen en nu iets anders zou concluderen: deze zorgen worden aangetroffen onder de mensen van dit land, ergo [daarom] is dit christelijk land heidens. De toespraak over de zorgen van de heidenen zou dan gaan klinken als achterbakse spot. Toch zouden we ten aanzien van het christendom ons niet durven permitteren op zoveel strengheid te mikken, ook niet op zo'n bijna gruwelijke spot,

een gruwelijkheid die dan, let wel, op de spreker zelf terug zou slaan, die wellicht zelf ook niet zo'n volmaakte christen is. Maar laten we niet vergeten, wat de toespraak als het ware in het achterhoofd zou kunnen houden, dat als een engel haar zou uitspreken dat hij op die manier de spot met ons, die zich christenen noemen, zou kunnen drijven, door de zaak zo in te kleden dat hij, in plaats van ons matige christendom terecht te wijzen, de heidense zorgen zou beschrijven en dan voortdurend toevoegen: 'Maar hier in dit land, dat christelijk is, worden zulke zorgen natuurlijk niet aangetroffen', dat concluderend omdat de zorgen immers heidense zorgen zijn. Of omgekeerd dat hij omdat het land immers christelijk is de conclusie zou trekken dat zulke zorgen ongetwijfeld ten onrechte die van de heidenen worden genoemd. Of dat hij zich een christelijk land zou denken waar er werkelijk louter christenen zouden zijn, en zou doen alsof dat land ons land was, en concluderen: omdat deze zorgen daar niet gevonden worden, moet het om die van de heidenen gaan. Laten we dit niet vergeten, en laten we ook | nooit vergeten, dat de heidenen die in de christenheid worden gevonden het diepst gezonken zijn. In de heidense landen zijn ze nog niet verheven tot het christendom, hier zijn ze gezonken tot onder het heidendom. Ginds horen ze bij het gevallen mensengeslacht,¹⁶ hier zijn ze na te zijn opgericht, opnieuw gevallen en nog dieper.

24

Zo strijdt de opbouwende toespraak dan op vele fronten voor het eeuwige, opdat het in de mens mag zegevieren, maar ze vergeet ook niet op de juiste plek met behulp van de lelie en de vogel allereerst tot mildheid aan te zetten, zodat er een glimlach verschijnt. O, jij die strijdt, laat je mild stemmen! Men kan het lachen vergeten, maar God beware een mens voor zoiets als het glimlachen vergeten! Een mens kan zonder schade veel vergeten, en moet er in de ouderdom ook soms mee in het reine zien te komen dat hij veel vergeet wat hij graag had willen onthouden. Maar God verhoede dat een mens voor zijn laatste zalig einde de lelie en de vogel zou vergeten!

I

De zorgen van de armoede¹⁷

Vraag je dus niet bezorgd af: ‘Wat zullen wij eten’, of: ‘Wat zullen we drinken’, of: ‘Waarmee zullen wij ons kleden’. Naar dat alles gaat het zoeken van de heidenen uit.¹⁸

Deze zorgen heeft de vogel niet. Waar leeft de vogel van – want wij willen nu niet over de lelie spreken, die heeft het gemakkelijk, die leeft van de lucht. Maar waar leeft de vogel van? De burgerlijke overheid heeft, zoals bekend, veel om voor te zorgen.¹⁹ Nu eens maakt ze zich zorgen dat sommigen niets hebben om van te leven, maar dan op andere momenten neemt ze er weer geen genoegen mee dat een mens iets heeft om van te leven, er volgt een oproep met de vraag waar hij van leeft. Waar leeft de vogel nu van? Toch wel niet van wat hij in schuren verzamelt, want hij verzamelt niet in schuren²⁰ – en eigenlijk leeft een mens ook nooit van wat hij in zijn schuur heeft opgeslagen. Maar waar leeft de vogel dan van? De vogel kan daarvan voor zichzelf geen rekenschap afleggen. Als hij een oproep zou krijgen, dan zou hij wellicht moeten antwoorden als de blindgeborene²¹ aan wie gevraagd werd wie hem het gezicht had teruggeschonken: “Dat weet ik niet, maar één ding weet ik wel, dat ik, de blindgeborene, nu kan zien”. Zo zou de vogel moeten antwoorden: ‘Dat weet ik niet, maar één ding weet ik wel, ik leef.’ Waar leeft hij dan van? De vogel leeft van het “*dagelijks brood*”, dat hemelse voedsel,²² dat nooit over de datum is, die enorme voorraad die toch zo goed bewaard is dat niemand die kan stelen. Want een

dief kan alleen stelen wat “s nachts wordt bewaard,”²³ wat overdag gebruikt wordt, kan niemand stelen.

Het dagelijks brood is dus het levensbrood van de vogel. Het dagelijks brood is | de zo zuinig mogelijk afgemeten voorraad. Het is net genoeg, maar ook volstrekt niet meer. Het is het weinige dat de armoede nodig heeft. Maar dan is de vogel toch arm? In plaats van te antwoorden, willen we vragen: is de vogel arm? Nee, de vogel is niet arm. Kijk, hier wordt duidelijk dat de vogel de leermeester is. Hij is in een toestand dat je hem, als je oordeelt naar zijn uiterlijke omstandigheden, arm moet noemen, en toch is hij niet arm. Het zal in niemand opkomen de vogel arm te noemen. En wat wil dat dan zeggen? Dat wil zeggen dat zijn omstandigheden armoedig zijn, maar dat hij de zorgen van de armoede niet heeft. Als hij een oproep krijgt – dan kan er geen twijfel over bestaan dat de overheid zou vinden dat hij in de striktste zin in het armenwezen thuishoort. Maar als je hem gewoon weer laat vliegen, dan is hij niet arm. Ja, had het armenwezen het voor het zeggen, dan zou de vogel heel arm worden. Want ze zouden hem ongetwijfeld met zoveel vragen over zijn inkomen bestoken, dat hijzelf het gevoel zou krijgen dat hij arm is.

26

Vraag je dus niet bezorgd af: ‘Wat zullen wij eten’, of: ‘Wat zullen we drinken’ – Naar dat alles gaat het zoeken van de heidenen uit. *Want de christen kent deze zorgen niet.* Is de christen dan rijk? Nou ja, het kan misschien best zo zijn dat er een christen is die rijk is, maar daar hebben we het nu niet over, we hebben het over een christen die arm is, over de arme christen. Hij is arm, maar hij kent deze zorgen niet, hij is dus arm, en toch niet arm. Als je namelijk in armoede leeft zonder de zorgen van de armoede, dan ben je arm en toch niet arm. En dan ben je, als je geen vogel bent maar een mens, toch als een vogel, dan ben je een christen.

Waar leeft de arme christen van? Van het *dagelijks brood*. Daarin lijkt hij op de vogel. Maar de vogel, die natuurlijk geen heiden is, is toch ook geen christen – want de christen *bidt* om het dagelijks brood.²⁴ Maar dan is hij toch nog armer dan de vogel, want hij moet er toch om bidden, terwijl de vogel het zonder bidden krijgt? Ja, zo denkt de heiden. De christen bidt om het dagelijks brood. Door daar om te bidden krijgt hij het, maar zonder iets te hebben om

Tweede afdeling

Het *vreugdevolle* dat men maar één keer lijdt,
maar eeuwig overwint²³²

Wie een doel wil bereiken, moet ook de middelen willen.²³³ Maar, nietwaar, hierin ligt besloten de aanname of de erkenning dat hij weet wat hij wil. Nemen we dat aan, dan brengen we hem tot staan bij de ‘middelen’ met de woorden: ‘*Dan* moet je ook de middelen willen’. Soms is het misschien toch nodig nog verder terug te gaan en te zeggen: ‘Wie iets wil, moet eerst en vooral weten wat hij wil, zichzelf begrijpen in wat hij wil’. Want het ongeduld dat direct zijn doel wil bereiken vindt het al een verschrikkelijk oponthoud, dat gedoe met de middelen die gebruikt moeten worden, o, maar wat een dodelijke traagheid om zo ver terug aan te vangen: ‘Wie iets wil, moet ook weten wat hij wil, zichzelf begrijpen in wat hij wil’.

Zo zit het nu ook met wat de opgave van de opbouwende toespraak is: het opbouwen, of juist, met betrekking tot het worden opgebouwd. Het zou kunnen dat iemand zomaar voor de leus wil worden opgebouwd, wenst te worden opgebouwd en die, als hij zich de tijd zou geven te begrijpen wat hij wil, of zich de tijd zou geven dat men hem dat uit zou leggen, allerlei bedenkingen zou koesteren en verder met het grootste genoegen verschoond zou wensen te blijven van het worden opgebouwd. Zulke misverstanden komen in het leven vaker voor. Een mens kan heftig, hartstochtelijk, zelfs halsstarrig iets begeren waarvan de nadere aard hem volstrekt onbekend is – en ach, waarvan die nadere aard misschien juist het tegenovergestelde is van wat de wensende dacht dat het was. Zo is

het met het opbouwende, dat op zichzelf waarlijk iets goeds is, en daarom | juist moet eisen dat de enkeling die wil worden opgebouwd zichzelf heeft begrepen, dat hij niet lichtzinnig, werelds, gedachteloos verlangend het opbouwende ijdel neemt, en dan ervoor bedankt als hij nader te weten komt wat het is.

Wat is namelijk het opbouwende? Het eerste antwoord hierop is wat het opbouwende eerst is, het is het *schrikwekkende*. Het opbouwende is er niet voor de gezonde, maar voor de zieke,²³⁴ niet voor de sterke, maar voor de zwakke. Aan wie meent gezond en sterk te zijn, moet het zich daarom eerst laten zien als het schrikwekkende. Een zieke begrijpt natuurlijk dat hij bij een dokter onder behandeling is. Maar voor een gezond mens zou het uiteraard schrikwekkend zijn te ontdekken dat hij in handen is gevallen van een dokter die hem zonder meer als zieke behandelt. Zo is het met het opbouwende dat eerst het schrikwekkende is. Voor wie zonder berouw is, is het eerst dat wat tot berouw leidt.²³⁵ Waar helemaal niets verschrikkelijks is en helemaal geen schrik is, daar is ook helemaal niets opbouwends en helemaal geen opbouwen. Er is vergeving van zonde, dat is opbouwend, het verschrikkelijke is dat er zonde is, en de omvang van de schrik in het innerlijk van het schuldbewustzijn beantwoordt aan de omvang van het opbouwende. Daar is genezing van alle pijn, overwinning in alle strijd, redding uit alle gevaar, dat is opbouwend, het verschrikkelijke is dat er pijn, strijd, gevaar is. En de omvang van het schrikwekkende en van de schrik beantwoordt aan het opbouwende en het opbouwen.

Zo diep ligt het opbouwende. Met het vinden van het opbouwende is het net als met de kunst van het boren naar een bron waarbij men vele, vele vaders moet graven – dat is te begrijpen, dan spuit de straal ook des te hoger.²³⁶ Eerst moet men nauwkeurig toezien om het schrikwekkende te vinden. Want het schrikwekkende verhoudt zich tot het opbouwende als de wichelroede tot de bron: waar de roede buigt, daar zit een wel in de bodem, en waar het schrikwekkende is, daar is het opbouwende nabij, in de grond. Als men dan vervolgens, na nauwkeurig gekeken te hebben om het schrikwekkende te vinden, nog eens nauwkeurig kijkt, dan vindt men het opbouwende.

Zo zeker is het opbouwende van zichzelf, zo onvoorwaardelijk betrouwbaar in zichzelf. Voor de schrik moet men niet bang worden, alsof die het opbouwen in de weg zou staan, die niet gemakzuchtig weghouden in de hoop het opbouwen des te prettiger te maken, want met de schrik houdt het opbouwen juist op. Maar aan de andere kant, juist in de schrik ligt het opbouwen. Zo | zegerijk is het opbouwende, dat *dat* wat op het eerste gezicht zijn vijand zou kunnen lijken, tot veronderstelling, tot dienaar, tot vriend wordt. Overwint de geneeskunde succesvol de moeilijkheid om gif in geneesmiddel om te zetten, zo wordt, maar veel heerlijker, in het opbouwende schrik in opbouwen omgezet.

Zo is het nu met wat het onderwerp van deze toespraak is. Men lijdt maar één keer. Dat wordt zo vlug gezegd, het klinkt bijna lichtzinnig, zoals het ook vaak in de wereld te horen is, dat lichtzinnige woord: “Geniet van het leven, je leeft maar een keer.”²³⁷ Maar om het opbouwende te vinden moet men eerst het schrikwekkende vinden, en dan zich hier de tijd geven te begrijpen dat in dit woord al met al de zwaarmoedigste levensbeschouwing besloten ligt. Je lijdt maar één keer – dat is zoals wanneer je over iemand zegt: hij was maar één keer in zijn leven ziek, maar één keer ongelukkig, dat wil zeggen: zijn hele leven lang. Kijk, nu begint het opbouwen in diepste zin. Maar aardse wijsheid en ongeduld, en wereldse zorg die werelds genezing zoekt, moet niet het onmogelijke verlangen: dat men er ter opbouw over zou kunnen spreken, als men over het christelijke moet spreken. Want het christelijke begint eigenlijk juist daar, of het eigenlijke christelijke begint juist daar waar het menselijk ongeduld, over wat voor werkelijk lijden het ook te klagen had, dit oneindig vergroot zou vinden – door de troost, ja – door de troost om over te vertwijfelen. Want werelds gezien is de christelijke troost veel meer om over te vertwijfelen dan het zwaarste aardse lijden en het grootste ongeluk in de tijd. *Daar* begint het opbouwen, het christelijke opbouwen, wat naar Hem, onze Heer en Verlosser, wordt genoemd. Want ook Hij leed maar één keer – maar zijn hele leven was lijden.²³⁸

Zo laten wij dan spreken over²³⁹